

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.028>

ANTROPONIMLARNING TARIXIY-BADIIY MATNDAGI MADANIY- SEMANTIK TADQIQI

Soliyeva Xusnida Hasanboy qizi
University of Business and Science
Til va adabiyot ta’limi kafedrası
o‘qituvchi
husnida201@gmail.com

Annotatsiya Maqolada antroponimlarning tarixiy-badiiy matndagi madaniy-semantik xususiyatlari Javlon Jovlijevning “Qo‘rqma” romani misolida tahlil qilinadi. Antroponimning nominativ, kognitiv, madaniy-semantik va aksiologik vazifalari lingvokulturologik, kognitiv va antroposentrik yondashuvlar asosida yoritiladi. Romandagi onomastik qatlam yetti guruhga tasniflanadi: anonim markaziy obraz antroponimikasi, unvon va mansabga asoslangan formulalar, diniy-huquqiy unvonlar, harbiy mansab nomlari, toponim-etnonim aloqadorligidagi kollektiv identifikatsiya birliklari, chet madaniyat kontakt zonasiga oid antroponimlar va siyosiy tamg‘alar. Alohida e’tibor “Roviy” nomining ismsizlik strategiyasi sifatidagi ramziy mohiyatiga, unvon-antroponimlarning ierarxik modellarni shakllantirishdagi rolga hamda antroponimlarning toponimlar bilan kognitiv-madaniy aloqasiga qaratiladi.

Kalit so‘zlar: antroponim, onomastika, tarixiy-badiiy matn, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, unvon-antroponim, nisba, anonimlik, taxallus, “Qo‘rqma” romani.

Аннотация В статье на материале романа Джавлона Джовлиева «Қўркма» исследуются культурно-семантические особенности антропонимов в историко-художественном тексте. На основе лингвокультурологического, когнитивного и антропоцентрического подходов рассматриваются номинативная, когнитивная, культурно-семантическая и аксиологическая функции антропонима. Ономастический пласт романа классифицирован на семь групп: антропонимика анонимного центрального образа, формулы, основанные на титулах и должностях, религиозно-правовые титулы, военные звания, единицы коллективной идентификации, связанные с топонимами и этнонимами, антропонимы зоны контакта с чужой культурой и политические клейма. Особое внимание уделено символической сущности имени «Ровий» как стратегии безымянности, роли титулов-антропонимов в формировании иерархических моделей, а также когнитивно-культурной связи антропонимов с топонимами.

Ключевые слова: антропоним, ономастика, историко-художественный текст, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, титул-антропоним, нисба, анонимность, псевдоним, роман «Кўркма».

Abstract The article examines the cultural and semantic features of anthroponyms in historical-artistic discourse, using Javlon Jovliyev’s novel “Qo‘rqma” as material. Drawing on linguocultural, cognitive and anthropocentric approaches, it analyses the nominative, cognitive, cultural-semantic and axiological functions of the anthroponym. The novel’s onomastic layer is classified into seven groups: the anthroponymy of the anonymous central character; formulas based on titles and social rank; religious-legal titles; military ranks; units of collective identification linked to toponyms and ethnonyms; anthroponyms of the cross-cultural contact zone; and ideologically induced political labels. Particular attention is paid to the symbolic meaning of the name “Roviy” as a strategy of namelessness, the role of title-anthroponyms in building hierarchical cognitive models, and the cognitive-cultural link between anthroponyms and toponyms.

Keywords: anthroponym, onomastics, historical-artistic text, linguoculturology, cognitive linguistics, title-anthroponym, nisba, anonymity, pen name, the novel “Qo‘rqma”.

Kirish.

Tilshunoslikda kishi nomlarini tadqiq etishning bir necha nazariy yo‘nalishi mavjud bo‘lib, ularning har biri antroponimning turli qirralarini yoritishga xizmat qiladi. Shu o‘rinda alohida ta’kidlash lozimki, antroponimlarning badiiy matndagi mohiyatini yoritishda faqat kommunikativ-pragmatik omillarga, ya’ni muloqot vaziyati va adresat xususiyatlariga tayanish yetarli emas, chunki ism (nom), avvalambor, muayyan xalqning tarixiy tafakkuri, e’tiqodi va madaniy xotirasi bilan bog‘liq bo‘lgan chuqur semantik-kognitiv hodisadir. Shu bois antroponimlarni tadqiq etishda lingvomadaniy, kognitiv, madaniy-semantik hamda antroposentrik yondashuvlarning ustuvorligi metodologik jihatdan asosli hisoblanadi.

Antroponimika fanining rivojlanish tarixiga nazar tashlansa, uning bir necha bosqichni bosib o‘tganini kuzatish mumkin. Dastlabki bosqichda tadqiqotchilar diqqati asosan ismlarning struktur-morfologik tuzilishi va etimologiyasiga qaratilgan. Aynan shu bosqichdan boshlab antroponim struktur birlik sifatidagina emas, balki madaniyat kodini o‘zida saqllovchi belgi sifatida ham talqin etila boshlandi. Zamonaviy bosqichda esa “kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya yutuqlari asosida antroponimlar kontseptual-madaniy birlik sifatida, ya’ni inson ongidagi bilim tuzilmalari (freymlar) bilan bog‘liq holda tadqiq etilmoqda”¹⁷.

Tadqiqot metodologiyasi.

Antroponimik formulaning yana bir muhim unsuri – taxallus (adabiy taxallus) – o‘zbek jadidchilik davri madaniyatida alohida ahamiyat kasb etadi. Ma’lumki, XX asr boshlarida faoliyat yuritgan ko‘plab ziyoli va ijodkorlar o‘z asl ismlari o‘rniga yoxud ular bilan bir qatorda ramziy-g‘oyaviy mazmun tashuvchi taxalluslardan foydalanganlar; bunday taxalluslar

¹⁷ Fillmore Ch. J. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm. – Seoul: Hanshin Publishing Co., 1982. – P. 111–137.

ko‘pincha ma‘rifat, ozodlik, milliy uyg‘onish kabi g‘oyalarni ifodalovchi so‘zlardan tanlab olingan. Taxallus fenomeni antroponimika nuqtai nazaridan o‘ziga xos hodisa hisoblanadi, chunki u shaxsning tug‘ma ismidan farqli o‘laroq, ongli ravishda, muayyan mafkuraviy yoki badiiy maqsad bilan tanlanadi va shu bois o‘zida kuchli aksiologik-kontseptual ma‘no ifodalaydi. “Qo‘rqma” romanida tasvirlangan davr – jadidchilik harakati avj olgan davr – aynan shunday taxallus hodisasi keng tarqalgan tarixiy davr bo‘lib, bu holat romanning umumiy antroponimik-madaniy fonini yanada boyitadi.

Yana bir muhim tarixiy jarayon – sovet davrida o‘zbek antroponimik tizimining rasmiy hujjatlar darajasida qayta tuzilishi – romanda tasvirlangan davrning antroponimik manzarasini tushunish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ma‘lumki, sovet davrigacha o‘zbek jamiyatida rasmiy familiya tushunchasi keng tarqalmagan bo‘lib, shaxs ko‘pincha ism, otasining ismi (yoki otasi ismidan yasalgan) va, zarur hollarda, unvon yoxud kasb-mansab nomi bilan atalgan. Sovet davrida joriy etilgan pasport tizimi va rasmiy familiya-ism-sharif formulasi natijasida an‘anaviy antroponimik tizim tub o‘zgarishlarga uchradi. Bunday o‘zgarish jarayoni, ayniqsa, chet elda ta‘lim olgan va keyinchalik siyosiy tazyiqqa uchragan ziyolilar taqdirida, ularning shaxsiy hujjatlarida qayd etilgan rasmiy antroponimik formula bilan xalq orasida qo‘llaniladigan an‘anaviy nomlanish shakli o‘rtasidagi ziddiyat sifatida ham namoyon bo‘lishi mumkin. Bu esa antroponimik tahlilni nafaqat badiiy matn, balki tarixiy hujjatlar konteksti bilan ham bog‘liq holda olib borish zarurligini ko‘rsatadi.

Natijalar va muhokama

Antroponimlarning tarixiy-badiiy matndagi madaniy-semantik tabiati bir necha jihatdan namoyon bo‘ladi. Birinchidan, ular muayyan davrning ism qo‘yish an‘anasini, ya‘ni davr kolloritini tiklaydi. Ikkinchidan, ular qahramonning ijtimoiy mansabi, diniy-e‘tiqodiy qarashlari va oilaviy kelib chiqishi haqida ma‘lumot beradi. Uchinchidan, antroponimlar milliy mentalitet va qadriyatlar tizimini ifodalovchi lingvomadaniy birlik sifatida xizmat qiladi. To‘rtinchidan, ular matnda tarixiy ishonchlilikni ta‘minlash bilan bir qatorda, muallifning qahramonga nisbatan aksiologik (baholovchi) munosabatini ham ifodalaydi. Beshinchidan, ayrim antroponimlar, shu jumladan ularning matnda atayin qo‘llanilmasligi yoki umumlashtirilgan shaklda berilishi (anonimlik holati) o‘ziga xos badiiy-uslubiy vosita, ramziy ma‘no tashuvchisi sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Demak, antroponim badiiy matnda ko‘p qatlamli – nominativ, kognitiv, madaniy-semantik va aksiologik – vazifalarni bir vaqtning o‘zida bajaruvchi murakkab til birligi sifatida namoyon bo‘ladi.

Antroponimlarga xos asosiy xususiyatlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

individuallashtiruvchanlik – muayyan shaxsni boshqalardan farqlash vazifasi;
milliy-madaniy markerlik – xalqning e‘tiqodi, urf-odati va tarixiy tajribasini aks ettirishi;
ijtimoiy-tabaqaviy ma‘nodorlik – ism orqali shaxsning ijtimoiy mavqei, mansabi yoki kelib chiqishi haqida ma‘lumot berilishi;

konnotativ-badiiy salohiyat – badiiy matnga kirganda ism qo‘shimcha ekspressiv-emotsional bo‘yoq kasb etishi mumkinligi;

kognitiv-kontseptual sig‘imlilik – bitta antroponimning kitobxon ongida keng tarixiy-madaniy bilimlar majmuasini faollashtira olishi.

Antroponimlar tizimi, shuningdek, xalqning milliy til manzarasi (lisoniy dunyoqarashi)ning muhim tarkibiy qismi sifatida ham qaraladi. Har bir xalqning ism qo‘yish tizimi o‘ziga xos ichki mantiqqa, ya’ni muayyan qadriyatlar ierarxiyasiga asoslanadi: masalan, o‘zbek an’anaviy antroponimikonida ilm-ma’rifat, diniy poklik, jasorat va ota-bobolarga hurmat kabi tushunchalar ism semantikasida yetakchi o‘rin egallagan. Bunday qadriyatlar tizimi vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi mumkin bo‘lsada, u har doim muayyan davr va ijtimoiy formatsiyaning “lisoniy izi”ni o‘zida saqlab qoladi. Shu bois antroponimlarning diaxron (tarixiy) tahlili orqali nafaqat til taraqqiyoti, balki xalq qadriyatlar tizimining tarixiy evolyutsiyasini ham kuzatish mumkin bo‘ladi, bu esa antroponimikaning tarix va madaniyatshunoslik fanlari bilan chambarchas bog‘liqligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Qiyosiy-tipologik nuqtai nazardan antroponimik tizimlarni turkiy, islomiy va Yevropa madaniy arealiga mansub tizimlarga ajratish mumkin. Turkiy antroponimik qatlamda tabiat hodisalari, hayvonot dunyosi va jangovar fazilatlarini ifodalovchi ismlar (masalan, qadimiy turkiy nomlar) ustuvor bo‘lgan bo‘lsa, islom dinining kirib kelishi bilan arab-fors kelib chiqishiga ega, diniy-ma’naviy mazmun tashuvchi ismlar ustunlik qila boshladi. Bunday tarixiy qatlamlanish o‘zbek antroponimikonining ko‘p qatlamli tabiatini belgilaydi va uni yagona, bir xil tuzilishga ega tizim sifatida emas, balki turli tarixiy davrlarda shakllangan qatlamlarning o‘zaro ta’siri natijasida vujudga kelgan murakkab lingvomadaniy majmua sifatida talqin etishni taqozo qiladi. Aynan mana shu ko‘p qatlamlilik “Qo‘rqma” romanidagi antroponimik-onomastik boylikning ham asosiy manbai hisoblanadi.

Badiiy matnda, xususan o‘zbek nasrida, shaxsni bevosita ism bilan emas, balki qarindoshlik yoki kasb-mansab munosabatini bildiruvchi so‘zlar orqali murojaat qilish an’anasi ham keng tarqalgan bo‘lib, bu holat antroponimika nuqtai nazaridan alohida guruhni – kasb-mansab va qarindoshlik asosidagi murojaat-antroponimlarni – tashkil etadi. Bunday birliklar rasman antroponim bo‘lmasa-da, muomala jarayonida xuddi shaxs nomi singari individuallashtiruvchi vazifani bajaradi va o‘zbek muomala odobining o‘ziga xos xususiyatini ochib beradi. Bu turdagi birliklarning badiiy matndagi qo‘llanilishi kitobxon ongida shaxsning nafaqat ismi, balki uning ijtimoiy-oilaviy mavqei haqidagi kontseptual bilimni ham faollashtiradi, bu esa antroponimik tizimning murojaat odobi (etiket) bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Yuqorida asoslangan nazariy-metodologik yondashuvlar asosida “Qo‘rqma” romanidagi onomastik qatlamni mazmuniy-funksional xususiyatlariga ko‘ra bir necha guruhga ajratish mumkin:

1. individuallashtirilmagan (anonim) markaziy obraz antroponimikasi;
2. unvon va ijtimoiy mansabga asoslangan antroponimik formulalar;
3. diniy-huquqiy mansabni ifodalovchi unvon-antroponimlar;
4. harbiy mansabga oid antroponimik unsurlar;
5. toponim-etnonim aloqadorligidagi kollektiv identifikatsiya birliklari;
6. chet madaniyat kontakt zonasiga oid antroponimlar;
7. davr mafkurasi tug‘dirgan siyosiy tamg‘alar.

Ushbu tasnif romanda aks ettirilgan tarixiy voqelikning antroponimik jihatdan ham ko‘p qatlamli va murakkab ekanligini ko‘rsatadi.

Romanning markaziy obrazi – hikoyachi-qahramon – asar davomida o‘z ismi bilan emas, balki “Roviy” so‘zi bilan atalib boriladi. Bu holat, birinchi qarashda, oddiy badiiy usul bo‘lib tuyulsa-da, antroponimik nuqtai nazardan chuqur ma‘no kasb etadi. Antroposentrik yondashuv nuqtai nazaridan qaraganda, muallif markaziy qahramonni individual ismdan mahrum etish orqali uning taqdirini alohida shaxs taqdiridan avlod taqdiriga, ya‘ni kollektiv obrazga aylantiradi. Boshqacha aytganda, “Roviy” – bu shaxsiy antroponim emas, balki funksional-kognitiv nom bo‘lib, u orqali muallif o‘quvchi ongida butun bir avlodning – Germaniyaga ta‘lim olishga ketgan, so‘ngra siyosiy tazyiqqa uchragan yosh ziyolilarning – umumlashtirilgan qiyofasini faollashtiradi. Bunday ismsizlik (anonimlik) strategiyasi kognitiv jihatdan o‘ziga xos “salbiy antroponim” – ya‘ni ism o‘rnini bosuvchi, ammo o‘zi mustaqil kontsept hosil qiluvchi birlik sifatida talqin etilishi mumkin. Jahon adabiyotshunosligida ham markaziy qahramonni atayin nomsiz qoldirish yoxud uni funksional atama (“hikoyachi”, “qahramon”, “musofir” kabi) bilan atash – o‘quvchi bilan qahramon o‘rtasidagi masofani kamaytirish, uni istalgan o‘quvchi bilan aynanlashtirish imkonini beruvchi tanish badiiy usul sifatida qayd etilgan; ammo “Qo‘rqma” romanida bu usul sof umumlashtirish vazifasidan tashqari, aniq tarixiy-ijtimoiy kontekst – repressiya davri va uning qurbonlari xotirasi – bilan chambarchas bog‘liq holda qo‘llanilgani bilan o‘ziga xoslik kasb etadi.

Lingvomadaniy nuqtai nazardan bu badiiy usulning yana bir qirrası bor: rivoyatchi obrazining nomsizligi, bir tomondan, o‘sha davrda ko‘plab yosh ziyolilarning taqdiri arxiv hujjatlarida to‘liq saqlanib qolmaganligi, ularning ko‘pchiligi rasman “unutilgan” yoki “tarix sahifasidan o‘chirilgan” bo‘lishi bilan bog‘liq tarixiy voqelikni ham ramziy tarzda aks ettiradi. Shu tariqa antroponimning matnda yo‘qligi ham, xuddi uning mavjudligi kabi, informativ va madaniy-semantik yuk tashiydi – bu esa antroponimikaning nafaqat “bor nom”, balki “yo‘q nom”ning ham tahlil obyekti bo‘la olishini ko‘rsatadi.

Romanda qo‘llanilgan ikkinchi katta guruhni ijtimoiy-siyosiy boshqaruv tizimiga oid unvonlarning shaxs nomlari bilan birikuvidan hosil bo‘lgan antroponimik formulalar tashkil etadi. Asarda **amir, bek, beklarbegi, xon, qozi, qozikalon, devon, devoni a‘lo, vazir, qushbegi, yasovul, inoq, dodxoh, parvonachi, mirshab, muhtasib** kabi unvonlar faol qo‘llangan. N.V.Podolskayaning antroponimik formula haqidagi nazariyasiga ko‘ra¹⁸, bunday unvonlar mustaqil holda atama bo‘lsa-da, tarixiy shaxs nomi bilan birikkanda ular to‘liq antroponimik formulaning tarkibiy qismiga aylanadi (masalan, “amir Olimxon”, “qozikalon domla” kabi birikmalar) va shu orqali shaxsning nomigina emas, balki uning ijtimoiy-huquqiy maqomi, mansabi va jamiyatdagi o‘rni haqida ham kompleks ma‘lumot beradi. Demak, mazkur unvonlar romanda sof terminologik birlik sifatida emas, balki antroponimik tizimning ajralmas – ijtimoiy mavqeni kodlashtiruvchi – qismi sifatida namoyon bo‘ladi.

Kognitiv nuqtai nazardan bunday unvon-antroponim birikmalari kitobxon ongida ierarxik boshqaruv modelini shakllantiradi: amir – oliy hukmdor, bek – ma‘muriy hudud boshlig‘i,

¹⁸ Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – 2-е изд. – М.: Наука, 1988. – С. 30–32.

beklarbegi – bir necha bekning rahbari sifatida idrok etiladi. Bu esa alohida shaxs nomi orqali butun bir ijtimoiy-siyosiy tizimning kontseptual modelini kitobxon tafakkurida qayta tiklash imkonini beradi. Muhimi shundaki, bunday unvon-antroponim birikmalari orqali kitobxon nafaqat mavhum tarixiy ma’lumotni, balki har bir mansab egasining boshqa mansab egalari bilan bo‘lgan ierarxik munosabatini ham aniq tasavvur qila oladi: masalan, yasovul va mirshab kabi quyi mansab unvonlari amir yoxud bek kabi yuqori mansab unvonlari bilan bir matn ichida qo‘llanilganda, kitobxon ongida butun boshqaruv piramidasi bosqichma-bosqich shakllanadi. Bu esa alohida antroponimik unurning emas, balki ularning matndagi birgalikdagi qo‘llanilishining ham kognitiv-badiiy ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Shuningdek, qozi, qozikalon, mufti, shayxulislom kabi unvon-antroponimlar diniy-huquqiy boshqaruv tizimini aks ettiruvchi alohida kichik guruhni tashkil etadi; bu birliklar islom huquqi va davlat boshqaruvining o‘zaro aloqadorligini ko‘rsatib, shaxs nomining diniy-ma’naviy mazmun bilan qorishib ketishini namoyon qiladi. Bunday diniy-huquqiy unvon-antroponimlarning kognitiv-madaniy salohiyati shundaki, ular kitobxon ongida nafaqat muayyan shaxsning kasbiy mashg‘ulotini, balki butun bir diniy-huquqiy institut, ya’ni shariat sudlovi, diniy ta’lim tizimi va ma’naviy rahbarlik institutining yaxlit kontseptual modelini faollashtiradi. Shu uchun bunday unvon-antroponimlar romanda tasvirlangan jamiyatning diniy-huquqiy tuzilishini kitobxonga izohsiz, ammo yetarlicha aniq tarzda yetkazib berishga xizmat qiladi.

Bunday unvon-antroponimik formulalarning yana bir muhim xususiyati shundaki, ular vaqt o‘tishi bilan o‘zgaruvchan ijtimoiy-siyosiy tuzum sharoitida shaxsning maqomini ham “lisoniy” tarzda qayd etib boradi. Chunki mazkur unvonlar sovet davri kelishi bilan amaliy muomaladan chiqib, ularning o‘rnini yangi ijtimoiy-siyosiy formatsiyaga xos atamalar egallaydi. Shu bois romanda eski va yangi davr antroponimik-ijtimoiy tizimlarining bir-biriga qarama-qarshi qo‘yilishi orqali muallif ijtimoiy formatsiyalar almashinuvining shaxs taqdiriga, xususan uning nomlanish tarziga ta’sirini ham nozik uslubiy vosita bilan ifodalaydi. Bu esa antroponimik tahlilni nafaqat sinxron, balki diaxron (tarixiy) nuqtai nazardan ham olib borish zarurligini ko‘rsatadi.

Harbiy mansabga oid antroponimik unsurlar – lashkarboshi, sarboz, sipoh, navkar, to‘pchiboshi kabi birliklar – romanda alohida guruhni tashkil etadi. Bunday unvonlar, avvalgi guruhlariga o‘xshab, shaxs nomiga qo‘shilganda uning jamiyatdagi harbiy-ijtimoiy maqomini ifodalovchi antroponimik komponentga aylanadi. Ular orqali kitobxon ongida davr harbiy tuzilishi, mudofaa va bosqinchilik jarayonlari bilan bog‘liq kontseptual bilim faollashadi, bu esa antroponimning nafaqat shaxsni, balki butun bir ijtimoiy institutni ham “nomlash” qobiliyatiga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Romanda, shuningdek, kasb-mansab nomlari orqali shaxsni murojaat qilish an’anasi ham kuzatiladi: domla, tabelchi, suvchi, traktorchi kabi so‘zlar qahramonlarni bevosita ismi bilan emas, balki ularning ijtimoiy faoliyati orqali individuallashtiradi. Bunday murojaat-antroponimlar o‘zbek muomala madaniyatiga xos bo‘lgan hurmat-ehtirom tamoyilini aks ettiradi: masalan, “domla” so‘zi nafaqat kasbiy mansabni, balki ilm-ma’rifat egasiga nisbatan chuqur hurmatni ham ifodalaydi. Kognitiv nuqtai nazardan bunday birliklar kitobxon ongida shaxsning kasbiy-ijtimoiy “roli”ni antroponimning o‘rniga qo‘yib, uni bevosita nom bilan

atashdan ko‘ra ko‘proq ma‘lumot beruvchi freymni faollashtiradi. Shu tariqa kasb-mansab asosidagi murojaat shakllari antroponimik tizimning chekka, ammo funksional jihatdan muhim qismini tashkil etadi.

Alohida ta‘kidlash lozimki, antroponimlar toponimlar bilan ham uzviy kognitiv-madaniy aloqadorlikda namoyon bo‘ladi. Romanda uchraydigan Turkiston toponimi shaxs nomlariga xos bo‘lmasa-da, undan hosil bo‘lgan “turkistonlik” kabi etnik-hududiy identifikatsiya shakllari orqali u antroponimik tizim bilan chambarchas bog‘lanadi. Lingvokulturologik nuqtai nazardan Turkiston kontsepti o‘zbek xalqining tarixiy xotirasi, milliy birligi va ma‘naviy merosini ifodalovchi kontseptual birlik hisoblanadi; shu bois romanda tez-tez qo‘llaniladigan “Turkiston talabalari” kabi birikma alohida shaxslarni emas, balki yaxlit bir jamoani, kollektiv antroponimik-etnik identifikatsiyani anglatadi. Bu esa antroposentrik yondashuvning yana bir muhim jihatini – shaxs o‘zligini nafaqat individual ism, balki jamoaviy-hududiy mansublik orqali ham anglashini – yorqin namoyon etadi.

Onomastika nazariyasida hudud nomidan yasalgan va shaxsga nisbatan qo‘llaniladigan birlik “nisba” (masalan, Samarqandiy, Toshkandiy, Buxoriy kabi) deb yuritiladi hamda u to‘liq antroponimik formulaning muhim tarkibiy qismi sifatida N.V.Podolskaya tomonidan alohida ko‘rsatib o‘tilgan¹⁹. Romanda tilga olingan Samarqand kabi toponim ham, garchi bevosita “nisba” shaklida qo‘llanilmasa-da, xuddi shunday hudud-shaxs aloqadorligini faollashtiruvchi potensial antroponimik unsur sifatida talqin etilishi mumkin. “Nisba” orqali shaxsning tug‘ilgan yoki yashagan hududi uning shaxsiy “nom belgisi”ning ajralmas qismiga aylanadi, bu esa yana bir bor toponim va antroponimning tarixiy-badiiy matnda qanchalik chambarchas bog‘liq holda faoliyat yuritishini tasdiqlaydi.

Romanning muhim kompozitsion xususiyatlaridan biri – voqealarning Turkiston va Germaniya, ya‘ni ikki tamomila farqli madaniy-antroponimik makon o‘rtasida kechishidir. Berlin va Germaniya kabi toponimlar orqali ifodalangan g‘arb muhiti o‘zbek talabalarining an‘anaviy sharq antroponimik tizimidan farqli nomlash madaniyati bilan to‘qnashuvini ham yashirin tarzda aks ettiradi. Bunday madaniyatlararo kontakt zonasi antroponimika nuqtai nazaridan alohida qiziqish uyg‘otadi, chunki jadid ziyolilari o‘z millatiga xos ism-shariflarini saqlagan holda yevropacha ta‘lim-ma‘rifat muhitiga kirib borar, bu esa ularning ongida ikki madaniyat – milliy o‘zlik va zamonaviy taraqqiyot – o‘rtasidagi murakkab dialektik munosabatni yuzaga keltirar edi. Shu tariqa antroponim, hatto bevosita tilga olinmagan holatlarda ham, shaxsning ikki madaniyat chegarasidagi holatini ifodalovchi ramziy vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Bunday madaniyatlararo antroponimik kontaktni tahlil qilishda qiyosiy-tipologik metoddan foydalanish samarali natija beradi. Sharq (turkiy-islomiy) antroponimik tizimida ism tarkibida ko‘pincha diniy-ma‘naviy semalar (masalan, Xudoning sifatlariga ishora qiluvchi unsurlar, payg‘ambarlar va avliyolar nomlari) ustuvor bo‘lsa, g‘arb (german-yevropa) antroponimik tizimida oilaviy meros, mifologik-afsonaviy an‘ana hamda diniy-nasroniy taqvim nomlari yetakchi o‘rin tutadi. Ikki tizim o‘rtasidagi ushbu tipologik farqni yoritish orqali

¹⁹ Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – 2-е изд. – М.: Наука, 1988. – С. 32.

“Qo‘rqma” romanida tasvirlangan madaniyatlararo muloqot jarayonining chuqur lingvomadaniy zamini ochib beriladi, bu esa jadid ziyolilarining Yevropa ta’lim tizimiga kirib borishda nafaqat ilmiy, balki chuqur madaniy-mental moslashuv jarayonini ham boshdan kechirganligini ko‘rsatadi.

Xulosa

Yuqorida ko‘rib chiqilgan barcha antroponimik-madaniy guruhlar – anonim markaziy obrazdan tortib siyosiy tamg‘a-antinomlargacha – bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ular birgalikda “Qo‘rqma” romanining yaxlit onomastik-madaniy tizimini tashkil etadi. Bu tizimning har bir unsuri alohida tahlil qilinganda ham, uning haqiqiy ilmiy qiymati faqat butun tizim doirasida, ya’ni boshqa guruhlar bilan o‘zaro munosabatda ko‘rib chiqilganda to‘liq namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jovliyev J. Qo‘rqma: roman. – Toshkent: Nihol, 2020.
2. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – 2-е изд. – М.: Наука, 1988.
3. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973.
4. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987.
5. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64–72.
6. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001.
7. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 34–47.